

De verdwenen Eems, een participatieproject in het grensgebied

Stijn Arnoldussen¹, Jana Esther Fries², Henny Groenendijk¹, Marion Heumüller³,
Hans Peeters¹ & Wim Vuijk⁴

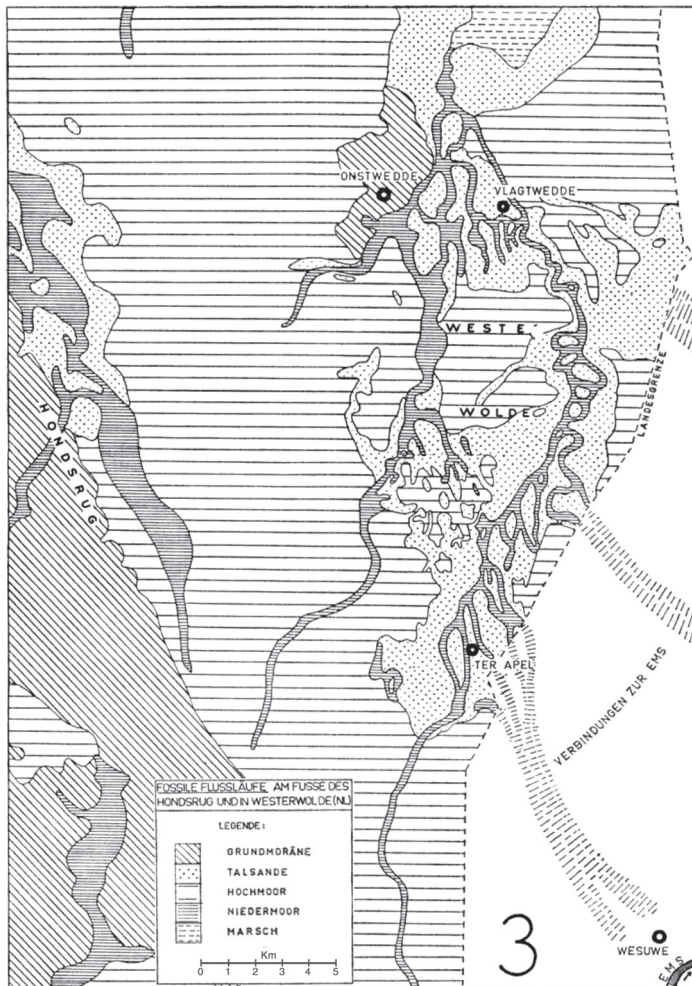

Fig. 1. Glaciale stroomdalén verbonden ooit de Eems met de Westervoldse beekdalén. Uit Wein (1971), Karte 3, 125.

In de Nederlands-Duitse Eems-Dollardregio zijn in de loop der jaren verscheidene grensoverschrijdende cultuurprojecten uitgevoerd. *Land der Entdeckungen/Land van ontdekkingen* was het eerste met een hoofdrol voor de archeologie, gericht op een algemeen archeologisch publiek (Kegler *et al.* 2013). Dat vormde de opmaat voor het project *De verdwenen Eems/die verschwundene Ems*, ditmaal gericht op de participatie van een specifieke doelgroep, namelijk de boeren in het stroomgebied van een fossiele rivier. Die rivier, een zijtak van de Eems die we ‘de verdwenen Eems’ noemen, strekte zich uit van Landegge aan de Eems (D) tot Sellingen (NL), een traject van hemelsbreed 12 km. Bij Sellingen voegde zich de Ruiten Aa, komend vanuit Zuidoost-Drenthe, bij de Eemstak om als hoofdbek van Westervolde verder noordwaarts te stromen. Ooit waren de oevers van ‘de verdwenen Eems’ bewoond maar omstreeks het begin van de jaartelling raakt het dal opgenomen in het Boertangerveen en verdwijnt de rivier die Westervolde eerder verbond met de Eemsoever uit het zicht. Specifiek onderzoek naar deze verdwenen rivier ontbreekt en bij de streekbewoners bleef de geschiedenis van voor de veengroei grotendeels onbekend. Daarin willen we met dit project verandering brengen, door middel van boorcampagnes en laboratoriumonderzoek en door in gesprek te gaan met de landgebruikers.

Aan de onbekendheid van ‘de verdwenen Eems’ is de rijksgrens als cultuurbarrière gedeeltelijk debet. Inwoners van Westervolde en van de linker Eemsoever zien het tussenliggende

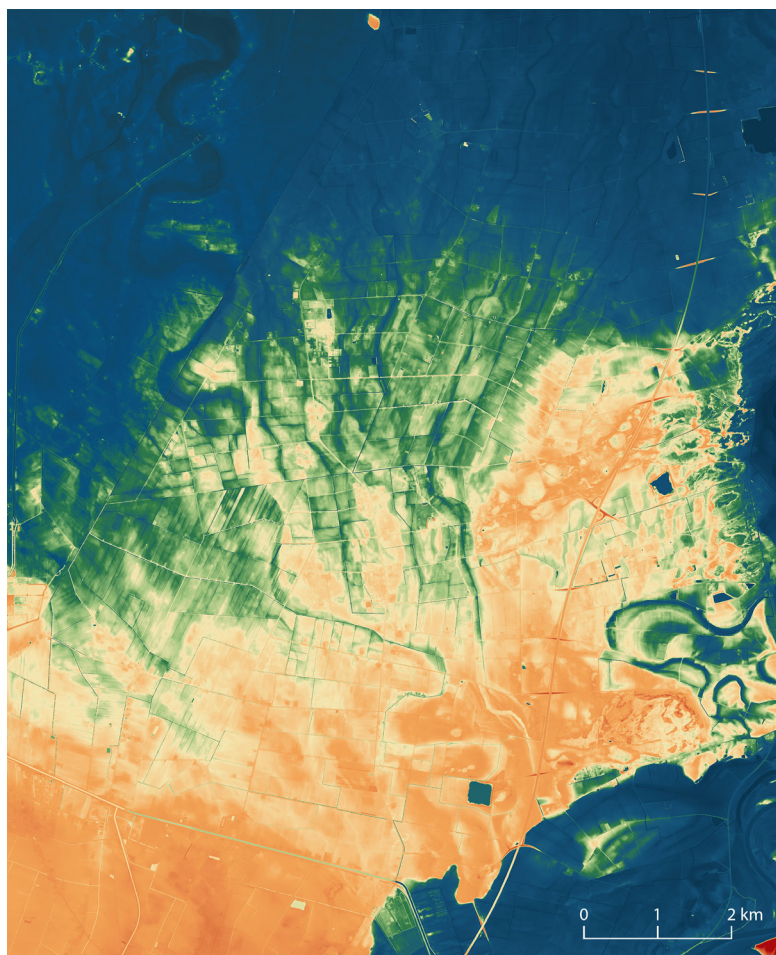

Fig. 2. Reliëfkaart van het huidige landoppervlak tussen de Eemsknie (rechtsonder) en de Wessingtange (linksboven) met een waaier van stroomgeulen in richtingen tussen NW en N. Die met het meanderende patroon is de 'verdwenen Eems'. DGM025, bewerking M. Wesemann, NLD-Oldenburg.

veenontginningslandschap nog dikwijls als hun achterland. De omvorming van hoogveen tot agrarisch gebied kreeg aan Nederlandse zijde haar beslag in de jaren 1910-1930, aan Duitse zijde pas met de grootscheepse Emslandontginning van de jaren 1950-1960. De geschiedenis van het Emsland is sterk getekend door de beruchte *Emslandlager*: de concentratie-, straf- en krijgsgevangenenkampen die daar tijdens het Derde Rijk zijn ingericht. Anders dan in Westerwolde ontving het agrarische productielandschap van na de oorlog hier veel *Heimatvertriebene*, boeren afkomstig uit gebieden die vanaf 1945 buiten Duitsland vielen en zonder

historische banden met de regio. De Duitse overheid voegde daaraan onlangs met het visualiseren van de geschiedenis van enkele straffokampen een nieuwe cultuurhistorische laag toe.

Aan die tamelijk eendimensionale cultuurhistorische benadering willen wij met het project *De verdwenen Eems/die verschwundene Ems* meer diepte geven. Wij kunnen aantonen dat dieper in de ondergrond een onvermoede hoeveelheid informatie schuilt over vroegere samenlevingen en het vroegere landschap. We denken dat deze oude Eemstak nog gegevens bevat over leefgemeenschappen die zich in de prehistorie langs deze rivier vestigden, lang voordat het veen geheel bezit nam van het gebied. We vermoeden dat het dal, toen de rivier eenmaal was verland, nog als weidegrond heeft gefungeerd. Het bodemarchief in de voormalige stroomgeul ligt op plekken waarop de 20ste-eeuwse ontginning geen vat kreeg: het zijn de huidige natuurgebiedjes, nog steeds natte biotopen. Die nog onbekende kwaliteit van de diepere ondergrond willen wij in de eerste plaats overbrengen aan de landeigenaren en landgebruikers, merendeels agrariërs, om dichtbij huis de bewustwording voor het gelaagde landschap op gang te brengen. Daarin worden ook andere streekbewoners betrokken, maar enkel een verhaal over het verre verleden is niet voldoende om mensen enthousiast te maken voor de historie van hun leefomgeving. Daar is ook inhoud voor nodig in de vorm van veldonderzoek. Inmiddels kunnen we via boorcampagnes en laboratoriumanalyses al een aardig beeld schetsen van de verschijningsvorm van deze verdwenen rivier.

Moeder van de Ruiten Aa

Dat de oer-Ruiten Aa oorspronkelijk vanuit het Duitse Bourttanger Moor zuidelijk Westerwolde bereikte en richting Sellingen stroomde, zagen Nederlandse bodemkarterders al in de jaren 1970 (Stichting voor Bodemkartering 1980). Ook aan Duitse zijde wezen geologische karteringen en bodemkarteringen op oude waterlopen van voor

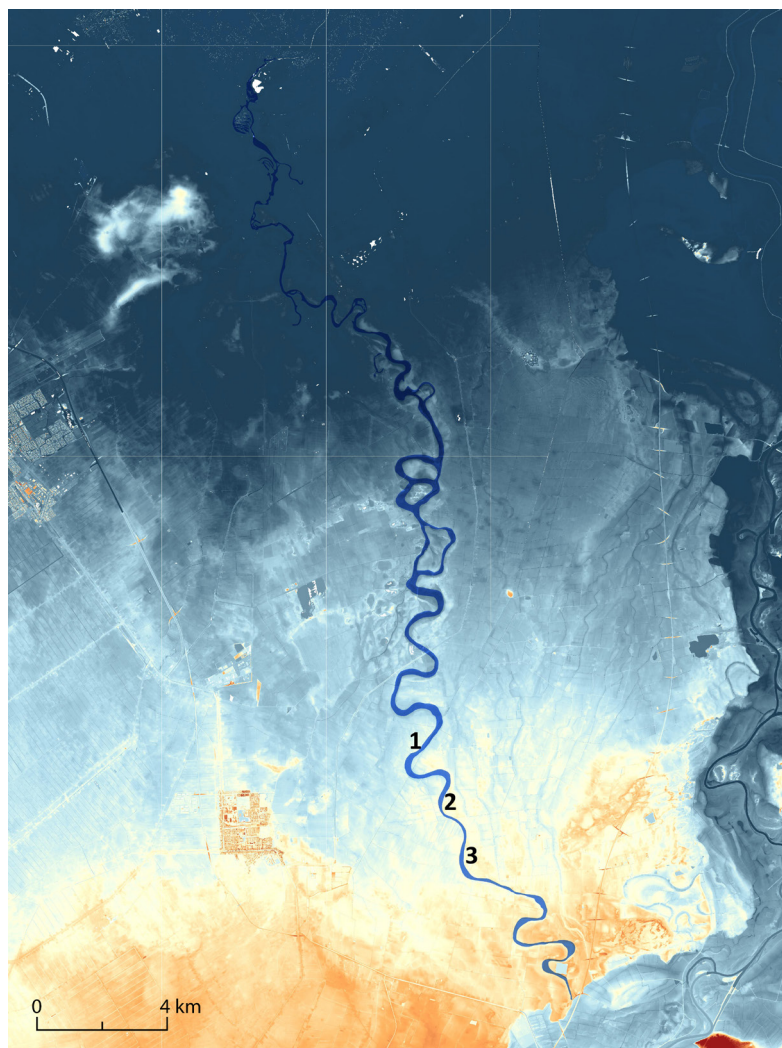

Fig. 3. Links: ligging van de boorlocaties 1 t/m 3 in het tracé van de 'verdwene Eems'. Bewerking M. Wesemann, NLD-Oldenburg. Rechts: boorlocatie 1 (Wessingtange-Walchumer Schloot) ligt in een strook onvergraven hoogveen (bosje) tegen de Nederlands-Duitse grens. Op de voorgrond (linker oever) kruist de 'verdwene Eems' de grens.

de veengroei in het gebied tussen Eems en Ruiten Aa (Wein 1971: 124-127) (fig. 1). Hun ontstaan in de laatste ijstijd werd al algemeen aanvaard.

Een van de zijtakken van de Eems vertoont vanaf Landegge (D) richting Sellingen (NL) een meanderend patroon dat naadloos overgaat in

het kronkelbeeld van de Ruiten Aa zoals we dat verder noordwaarts tegenkomen. Verbaasd als we zijn dat deze 'moeder van de Ruiten Aa' niet eerder onderwerp van studie is geweest, richt het veldwerk zich momenteel speciaal op het ontstaan en de verlanding van deze verdwenen rivier. Het laatglaciale patroon met flankerende rivierduinen trok mensen aan vanaf het laatpaleolithicum tot in de middenijzertijd. Mogelijk vormt de oeverzone zelfs de laatste prehistorische landverbinding tussen Westerwolde en de westelijke Eemsoever, alvorens het uitdijende Boertangerveen beide regio's definitief van elkaar scheidde (Groenendijk 2003). Het testen van deze hypothese komt nu met gedetailleerd paleobotanisch onderzoek dichterbij. Tussen Eemsoever en Westerwolde doorsneet een wirwar van geulen en geultjes het voormalige veengebied. Ze lijken alle te beginnen vanaf een kniebocht in de Eems (fig. 2). Dat roept geologische en hydrologische vragen op die het project eveneens wil aanstippen. Het bodemarchief in de geulvulling vormt de neerslag van geologische en hydrologische processen en de wisselwerking tussen mens en milieu.

Eerste onderzoeksresultaten

Inmiddels is op drie locaties in de oude rivierbedding geboord, waarvan de locaties 1 en 3 zijn bemonsterd voor verder laboratoriumonderzoek (fig. 3). De rivier heeft zich tot 5 m diep in de zandondergrond ingesneden en bereikte een breedte van

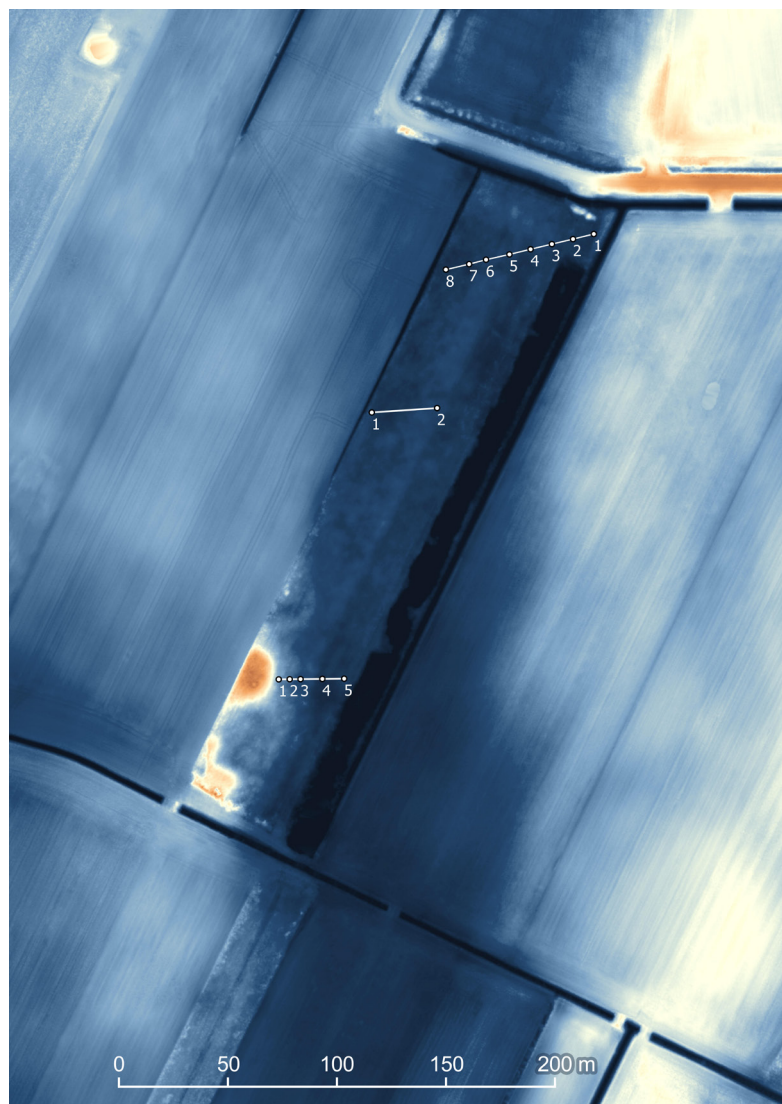

Fig. 4. Links: boorlocatie 3 (Harener Wäldchen) omvat drie boortransecten. De meest zuidelijke verloopt haaks op een rivierduin. DGM025, bewerking M. Wesemann, NLD-Oldenburg. Rechts: aan de rand van het bosperceel verheft het rivierduin zich nog driekwart meter boven de (geëgaliseerde) akker.

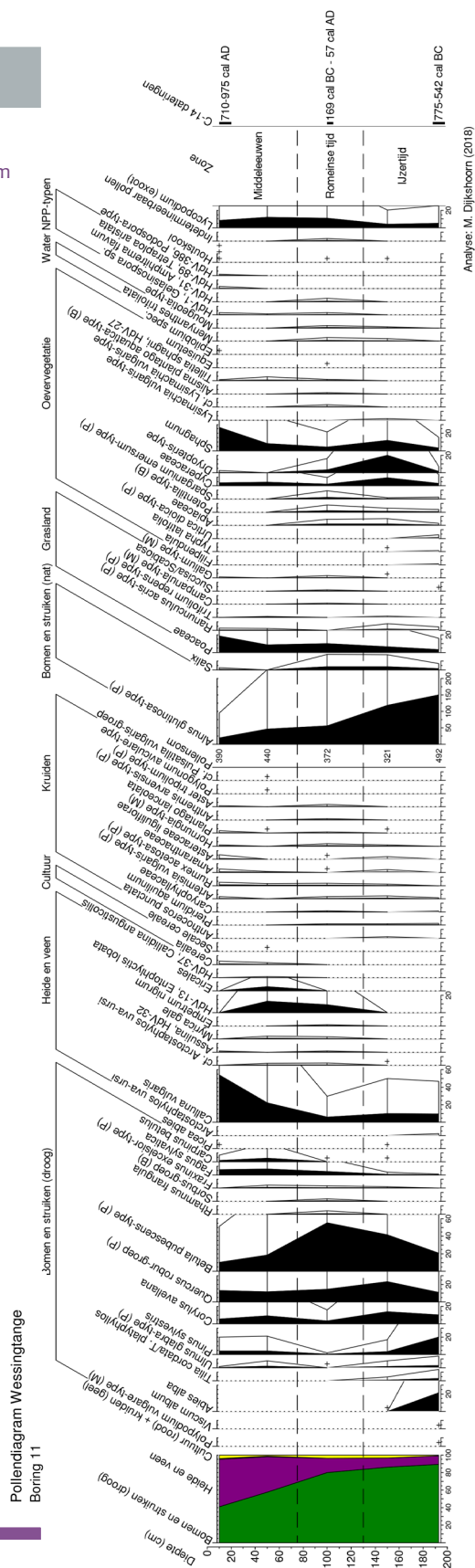
actieve fase van de rivier, het proces van verlanding, de vegetatiegeschiedenis van de omgeving en de menselijke activiteiten op de oevers en in het dichtgeveende stroomdal (Huizer 2018). De invalshoek van een boerensamenleving in een gestaag natter wordend milieu kan ons veel leren over het aanpassingsvermogen én het ontstaan van culturele en economische verscheidenheid in respectievelijk Westerwolde en het Eemsland.

Grote verrassing is dat de humeuze afzettingen in het stroomdal al uit de Allerød dateren en het veenpakket in de geul vanaf de middenijzertijd of late ijzertijd ononderbroken is gevormd en bewaard en bovenin zelfs nog een stukje middeleeuwen bestrijkt. Dit laatste aspect is bijzonder, aangezien veen uit die periode vrijwel overal is geoxideerd of vergraven.

Van een andere orde maar niet minder verrassend is de aanwezigheid van een nauwelijks aangetast rivierduin op boorlocatie 3 in een bosperceel in het Rütenbrocker Moor. Waar elders in het voormalige Boertangerveen het natuurlijke reliëf sterk is aangetast door agrarisch gebruik, is hier nog een steil oprijzend duin in een flauwe buitenbocht van de rivier aanwezig. Dit rivierduin op de stootoever van de verdwenen Eems heeft maar weinig van erosie te lijden gehad (fig. 4). We weten nog weinig van de rivier in zijn vormende fase, maar wanneer de verlanding eenmaal begint, lijkt de dynamiek voorgoed uit het regiem verdwenen. De oorzaak van het wegvallen van de stroomsnelheid kennen we nog niet.

80-100 m. Dat is veel breder dan de historische Ruiten Aa ooit was. In de natte geulvulling blijken oude veenlagen en oud stuifmeel uitstekend bewaard gebleven, zodat de vraagstelling zich kan verbreden tot verschillende aspecten, namelijk de

Fig. 5. Pollendiagram van boorlocatie 1 (Wessingtange-Walchumer Schloot). ADC ArcheoProjecten, M. Dijkshoorn.

De macrobotanische analyse en de pollen-analyse van boorlocatie 1, ondersteund door ^{14}C -dateringen, bieden zicht op het continue verlandingsproces en het optreden van menselijke invloeden. De verlanding begint met de afzetting van gyttja (laat-glaciaal); in de vroege ijzertijd of midden-ijzertijd volgt een elzenbroekbos (GrM 14806, 2500 ± 20 BP, 775-542 calBC, broekveen). Een belangrijke cultuurindicator, *Cerealia* (graan), treedt op vanaf de late ijzertijd/vroeg-Romeinse tijd (GrM 15998, 2035 ± 45 , 169 calBC-57 calAD, rietveen) en is permanent aanwezig tot in de top van het profiel dat tot in de vroege middeleeuwen reikt (GrM 15997, 1180 ± 45 , 710-975 calAD, hoogveen). Een enkel pollen van *Secale cereale* (rogge) verschijnt halverwege dit traject, dus in de vroege middeleeuwen. *Plantago lanceolata* (smalle weegbree, een tredvegetatie), eveneens aanwezig vanaf de late ijzertijd, verwijst naar beweiding (fig. 5). We zijn zeer benieuwd welk beeld de analyse van boorlocatie 3 oplevert, 4 km oostwaarts van boorlocatie 1 langs de rivier gemeten en gepland voor 2021.

De inbreng van bewoners

Het behoeft geen betoog dat de coronapandemie het participatieve projectgedeelte danig heeft belemmerd. Geplande demonstraties en lezingen konden niet doorgaan, discussies moesten grotendeels uitblijven. Daarentegen konden interviews met landeigenaren in het stroomgebied van de verdwenen Eems wel plaatsvinden en zo werd een goede nulmeting verkregen om de kennis van de lokale cultuurhistorie en vooral de houding tegenover cultuurhistorisch bodemonderzoek te peilen. Nu de laboratoriumresultaten binnen druppelen en de coronamaatregelen versoepelen, richt de informatievoorziening zich eerst op deze respondenten. Aan het einde van het project volgt namelijk een tweede interviewronde met dezelfde respondenten om een eventuele attitudeverandering te meten. Deze werkwijze is bedoeld om de bewustwording bij economisch belanghebbenden van buiten het vakgebied archeologie (in casu de

landeigenaren) te vergroten, maar ook om te polsen of de verstandhouding boer-archeoloog gaandeweg het project veranderd is. Die relatie staat vaak onder druk wanneer archeologen claims leggen op terreinen waarvan de grondeigenaar het belang niet inziet. Dat is het dilemma van de beroepsarcheoloog, die zich zowel onderzoeker als hoeder van het bodemarchief voelt. In het geval van de verdwenen Eems doet dat dilemma zich niet voor, want het bewaard gebleven bodemarchief ligt in natuurgebieden, die ook zonder enige vorm van monumentenzorg goed geconserveerd blijkt. Deze ligging schaadt het boerenbelang niet, maar kan wel hun interesse wekken.

Het belang van de ondergrond van deze *wetland*percelen omvat meer dan een verhaal over de archeologie: het is een regelrecht landschapsarchief. Het belang van communicatie met landeigenaren en streekbewoners, zeker in een grensregio met verschillende culturele achtergronden, is niet te veronachtzamen. Bij het schrijven van deze regels is de acceptatiegraad bij de betrokkenen goed te noemen, maar we hebben nog niet alle grondeigenaren bereikt.

Subsidiënten en deelnemende organisaties:

rijksuniversiteit
 groningen

Niedersächsisches Landesamt
 für Denkmalpflege

www.deutschland-nederland.eu

Europäische Union
 Europese Unie

Netwerk met toekomst
 Netwerk mit Zukunft

Noten

1. Groninger Instituut voor Archeologie, Rijksuniversiteit Groningen, Poststraat 6, 9712 ER Groningen, s.arnoldussen@rug.nl; h.a.groenendijk@rug.nl; j.h.m.peeters@rug.nl.
2. Niedersächsisches Landesamt für Denkmalpflege, Stützpunkt Oldenburg, Ofener Straße 15, D-26121 Oldenburg, Jana.Fries@nld.niedersachsen.de.
3. Niedersächsisches Landesamt für Denkmalpflege, Scharnhorststraße 1, D-30175 Hannover, Marion.Heumueller@nld.niedersachsen.de.
4. Communicatie- en Informatiewetenschappen, Rijksuniversiteit Groningen, Oude Kijk in 't Jatstraat 26, 9712 EK Groningen, w.vuijk@rug.nl.

The lost Ems, a participatory project in the border region

Since 2017, the GIA and NLD have conducted joint research into a fossil branch of the river Ems between Landegge (Ldkr. Emsland) and Sellinger (prov. Groningen), where this branch merged with the Runde system as the Ruiten Aa/Westerwoldsche Aa. As its flanking river dunes were intensively exploited by farming communities up to the middle/late Iron Age, this string of settlements became an umbilical cord linking the Westerwolde region with the Ems bank, especially after accelerated peat growth intensified the barrier posed by the Bourtangier Moor.

Mapping the fossil river, its regime and riverbank occupation as well as its abandonment goes hand-in-hand with involving today's landowners and local residents, explaining to them that there is more to the supposedly poor cultural history of this hinterland zone than the era of peatbog exploitation and the Emslandlager during WWII.

Literatuur

- Groenendijk, H.A., 2003. New archaeological issues in the former Bourtanger Moor (The Netherlands). In: A. Bauerochse & H. Haßmann (red.), *Peatlands, archaeological sites - archives of nature - nature conservation - wise use* (= Proceedings of the Peatland Conference 2002 in Hannover, Germany). Rahden/Westf., Leidorf, 36-47.
- Huizer, J., 2018. *Restgeul Eems, Wessingtange (gem. Vlagtwedde). Een paleolandschappelijk onderzoek* (= ADC-rapport 4191137). Amersfoort, ADC ArcheoProjecten.
- Kegler, J.F., A. Nieuwhof, K. Nowak-Klimscha & H. Reimann (red.), 2013. *Land der Entdeckungen. Die Archäologie des friesischen Küstenraums/ Land van ontdekkingen. De archeologie van het Friese kustgebied*. Aurich, Ostfriesische Landschaft.
- Stichting voor Bodemkartering, 1980. *Bodemkaart van Nederland, schaal 1:50.000, Toelichting bij de kaartbladen 13 Winschoten, 18 Ter Apel en 23 Nieuw-Schoonebeek*. Wageningen.
- Wein, N., 1971. Fossile Flußläufe im niedersächsisch-holländischen Grenzbereich. *Oldenburger Jahrbuch* 70 (2), 119-135.

Websites

die-verschwundene-ems.de
de-verdwenen-eems.nl

PALEO-AKTUEEL

Het Groninger Instituut voor Archeologie presenteert zijn onderzoek

32

In dit nummer oa

Een uitzonderlijk kralensnoer uit de late bronstijd
Kledij van de bewoners van het terpengebied in de vroege middeleeuwen

Een raadselachtige Romeinse koepeloven
De identiteit en ondergang van de bekendste tjalk van Flevoland